

Περιεχόμενα

1	Εισαγωγή: Γιατί παρουσιάζεται τόσο ενδιαφέρον για την γη σήμερα?.....	2
2	Γιατί είναι πολύτιμη η γη?.....	3
2.1	Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις για την γαιοπρόσοδο	3
2.1.1	Απόλυτη και διαφορική γαιοπρόσοδος.....	3
2.1.2	Μονοπωλιακή γαιοπρόσοδος	4
2.2	Προσέγγιση της αστικής γαιοπροσόδου	5
2.3	Χαρακτηριστικά παραδείγματα αστικής γαιοπροσόδου.....	6
3	Συσσώρευση δια της υφαρπαγής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής	8
3.1	Προκαπιταλιστική περίοδος –πρωταρχική συσσώρευση.....	8
3.2	Πρωταρχική συσσώρευση: οντολογική ή παρελθοντική ιστορική κατηγορία;.....	11
3.3	Η υφαρπαγή της γης στην σημερινή εποχή	13
4	Συμπερασματικά	16

1 Εισαγωγή: Γιατί παρουσιάζεται τόσο ενδιαφέρον για την γη σήμερα?

Στη σημερινή εποχή της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης η γη αποκτά ξανά δεσπόζουσα θέση στις διαδικασίες συσσώρευσης του κεφαλαίου. Επενδυτές κάθε είδους σπεύδουν σε όλο τον κόσμο να υφαρπάξουν τεράστιες εκτάσεις και αναδύεται μια νέα παγκόσμια τάση επενδύσεων κερδοσκοπικών κεφαλαίων στη γη και στα ακίνητα. Από στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας αλλά και άλλων οργανισμών όπως το Land Deal Politics Initiative (www.iss.nl/Ldpi), προκύπτει ότι μετά το 2007 κεφάλαια κάθε είδους (ιδιωτικά, κρατικά, hedge funds, venture capital) εισέρχονται μαζικά στην αγορά γης και στο real estate, αναζητώντας εκτάσεις, εμπορικά ακίνητα και προνομιακές θέσεις για υψηλών προδιαγραφών κατοικίες που μελλοντικά θα είναι σπάνιες, δηλαδή αναζητώντας μονοπωλιακή γαιοπρόσοδο. Ενώ παλαιότερα οι σίγουρες επενδύσεις ήταν σε μετοχές κερδοφόρων μεγάλων βιομηχανιών, σήμερα αναζητούν καταφύγιο στη γη και στα ακίνητα. Σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα, στο διάστημα 2007-2012 (δεν υπάρχουν πιο πρόσφατα στοιχεία) από το σύνολο των παγκόσμιων επενδύσεων κεφαλαίων λίγο πάνω από τις μισές κατευθύνονται στη γη και σε ακίνητα. Στη γη κατευθύνονται σε περιοχές όπως η Αφρική, η Λατινική Αμερική αλλά και η Ευρώπη, κυρίως στις πρώην χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Στον τομέα των ακινήτων οι επενδύσεις κατευθύνονται σε ώριμες αγορές, π.χ. Λονδίνο, Παρίσι, Νέα Υόρκη και στις λεγόμενες αναδυόμενες, όπως οι πόλεις των Εμιράτων του Περσικού Κόλπου, οι παράκτιες πόλεις της Κίνας, οι μεγαλουπόλεις της Ινδίας και της Λατινικής Αμερικής.¹ Αυτή η τάση εκφράζεται και σε αντίστοιχα παραδείγματα στην Ελλάδα, με κομβικό τον ρόλο του Ταμείου Αξιοποίησης της Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου (ΤΑΙΠΕΔ) και χαρακτηριστικά παραδείγματα τα μεταλλεία στις Σκουριές Χαλκιδικής, την “ανάπλαση του Ελληνικού”, το λιμάνι του Πειραιά κ.α.

Έτσι η υφαρπαγή της γης και η γαιοπρόσοδος αποκτούν ξανά κομβικό ρόλο στη διεθνή οικονομία σαν αποτέλεσμα της υπερδιόγκωσης του χρηματοπιστωτικού τομέα, της υπερδιόγκωσης των ιδιωτικοποιήσεων αλλά και των επενδύσεων στη γη που αποτελούν πυλώνες της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης οικονομίας. Αυτή η κατεύθυνση εντάσσεται σε μια γενικότερη συζήτηση γύρω από την συμμετοχή ή την απαγόρευση των κοινωνιών και των κοινοτήτων, από τη πρόσβαση, χρήση, ανάκτηση και διαχείριση των πόρων και μέσων παραγωγής και αναπαραγωγής. Η σφαίρα των κοινών αποτελεί το πεδίο μιας διαρκούς τοπικής και παγκόσμιας διαμάχης, η οποία περιλαμβάνει τις συγκρούσεις για τον έλεγχο γύρω από τα λεγόμενα φυσικά ή παγκόσμια κοινά (αέρας, θάλασσες, ποτάμια, λίμνες, δάση, πανίδα και χλωρίδα), τα δημόσια κοινά (εκπαίδευση, υγεία, κ.α.) τα πολιτισμικά κοινά (γλώσσες, επιστήμες, τέχνες), τα γενετικά κοινά (γονίδια), τα ενεργειακά κοινά (ενεργειακοί πόροι), τα επικοινωνιακά κοινά (ηλεκτρομαγνητικό φάσμα), τα πληροφοριακά κοινά (διαδίκτυο, ανοικτό λογισμικό) και τα αστικά κοινά (πράσινοι χώροι, δίκτυα υποδομών, σταθμοί μεταφοράς, αρχαιολογικοί χώροι, κοινόχρηστοι και κοινωφελείς χώροι²).

Θα προσπαθήσουμε να συμβάλλουμε σε αυτή την συζήτηση εξετάζοντας καταρχάς γιατί είναι πολύτιμη η γη, και πως εκπληρεί τον σκοπό της προσεγγίζοντας τις έννοιες της γαιοπροσόδου και της συσσώρευσης δια της υφαρπαγής.

¹ Παρατίθεται στο : <https://enthemata.wordpress.com/2013/09/29/kostisx/>

² Ingerson A.E., 1997. Urban Land as Common Property. *LandLines* vol.9, n2.

2 Γιατί είναι πολύτιμη η γη;

Οι θεωρίες που πραγματεύονται την διαμόρφωση της τιμής της γης, μπορούν να διακριθούν σε δύο βασικές κατευθύνσεις σε συνάρτηση με τις βασικές τους υποθέσεις: εκείνες που εντάσσονται στην ευρύτερη αστική οικονομία, και εκείνες που ακολουθούν την μαρξιστική προσέγγιση. Και στις δύο προσεγγίσεις κεντρική είναι η έννοια της γαιοπροσόδου. Για την κλασική και νεοκλασική οικονομική θεωρία η γαιοπρόσοδος αντιμετωπίζεται ως η αμοιβή της γης για την συμμετοχή της στην παραγωγική διαδικασία. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση όχι μόνο είναι θεμιτό, αλλά είναι φυσικό να έχει η γη αμοιβή που είναι στην ουσία η τιμή της. Αυτή η θεώρηση παρακάμπτει σημαντικούς παράγοντες όπως είναι οι κοινωνικές σχέσεις που συναρτώνται με την ιδιοκτησία της γης. Αντιμετωπίζει δηλαδή τα φαινόμενα μέσα από ορισμένες όψεις τους και όχι με βάση τις αιτίες και τις σχέσεις που τα γεννούν. Αυτό συνεπάγεται και την μικρή αποτελεσματικότητα αυτών των εργαλείων για την ανάλυση του αστικού χώρου³.

2.1 Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις για την γαιοπρόσοδο

Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση η οποία βασίζεται στην εργασιακή θεωρία της αξίας⁴, το πρόβλημα της γης στον καπιταλισμό είναι ο προσδιορισμός της αξίας της, καθώς δεν είναι προϊόν παραγωγικής διαδικασίας αλλά υπάρχει στη φύση. Η γη μετατρέπεται σε ένα «πλασματικό» εμπόρευμα που αποκτά αξία μόνο κάτω από ειδικές συνθήκες, όταν, πρώτον, στις διαδικασίες της πρωτογενούς συσσώρευσης ιδιοποιείται με τη βία και μετατρέπεται σε εμπόρευμα, και, δεύτερον, όταν επενδύεται σε αυτή ανθρώπινη εργασία. Στη συνέχεια η αγροτική εκμετάλλευση, οι κατασκευές, οι πόλεις κ.ά. συγκροτούν τη «δεύτερη φύση» της γης, αποτέλεσμα επενδύσεων κεφαλαίου και ανθρώπινης εργασίας, τα οποία έχουν δημιουργήσει την ψευδαίσθηση ότι η γη έχει αξία όπως κάθε άλλο εμπόρευμα. Η τιμή τέλος μιας ακαλλιέργητης γης προκύπτει από την προσδοκώμενη γαιοπρόσοδο που μπορεί να προσφέρει.

2.1.1 Απόλυτη και διαφορική γαιοπρόσοδος

Αναφερόμενος στον αγροτικό χώρο ο Μαρξ διακρίνει δυο μορφές γαιοπροσόδου σαν μορφές έκφρασης της υπεραξίας, την διαφορική και την απόλυτη. Η διαφορική γαιοπρόσοδος αποτελεί το πλεόνασμα πάνω από το μέσο κέρδος που προκύπτει όταν ίση ποσότητα κεφαλαίου και εργασίας χρησιμοποιούμενες σε ίδιες επιφάνειες, δίνουν διαφορετικά αποτελέσματα. Όταν αυτή η διαφορά προκύπτει από διαφορές στην παραγωγικότητα του εδάφους κάνει λόγο για διαφορική γαιοπρόσοδο 1. Όταν η διαφορά προκύπτει από διαδοχικές επενδύσεις κεφαλαίου στον ίδιο χώρο την ονομάζει διαφορική γαιοπρόσοδο 2.

³ Μαντουβάλου Μ. (1995) Αστική γαιοπρόσοδος, τιμές γης και διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου Ι, ΕΚΚΕ, Τεύχος 88, σελ 41. (δεν είναι σκοπός του παρόντος η περαιτέρω ανάλυση αυτών των προσεγγίσεων, για μια συνόψιση των αστικών προσεγγίσεων βλ. Lipietz 1974)

⁴ Σύμφωνα με αυτή ένα αγαθό έχει αξία μόνο γιατί έχει μέσα του αντικειμενοποιηθεί ανθρώπινη εργασία. Το μέγεθος της αξίας ενός προϊόντος (ανεξάρτητα του αν είναι ένα κουτί πινέζες ή ένα Ι.Χ.) καθορίζεται από την ποσότητα του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή του. π.χ. το Α προϊόν περιέχει 8 ώρες εργασίας, το Β 5 ώρες εργασίας κτλ.

Απόλυτη γαιοπρόσδοος είναι ένα τμήμα της υπεραξίας που παράγει η εργασία των αγροεργατών το οποίο καρπώνεται ο ιδιοκτήτης της γης. Καθώς η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου⁵ στην γεωργία είναι χαμηλή, είναι μεγάλο το ποσοστό κέρδους σε σχέση με άλλους καπιταλιστικούς τομείς. Ακόμα και η χειρότερη γη δίνει πάντα μια απόλυτη γαιοπρόσοδο. Το ύψος της καθορίζεται από το ποσοστό κέρδους του βιομηχανικού τομέα. Για παράδειγμα για 100 ευρώ επενδυμένου κεφαλαίου, με 25% κέρδος του βιομηχανικού τομέα, η απόλυτη γαιοπρόσοδος για τον γαιοκτήμονα είναι 25 ευρώ.⁶ "Η ουσία της απόλυτης γαιοπροσόδου συνίσταται επομένως στο ότι: ίσα σε μέγεθος κεφάλαια σε διάφορες σφαίρες παραγωγής, σε συνθήκες ίσου ποσοστού υπεραξίας ή ίσου βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας, παράγουν διαφορετικές μάζες υπεραξίας, ανάλογα με την διαφορετική μέση σύνθεση τους. Στην βιομηχανία, αυτές οι διαφορετικές μάζες υπεραξίας εξισώνονται στο μέσο κέρδος και μοιράζονται ισόμετρα στα ξεχωριστά κεφάλαια σαν σε υποπολλαπλάσια του κοινωνικού κεφαλαίου. Η γαιοκτησία, από τη στιγμή που η παραγωγή χρειάζεται γη, είτε για τη γεωργία, είτε για την εξόρυξη πρώτων υλών, εμποδίζει αυτή την εξίσωση για τα κεφάλαια που έχουν επενδυθεί στη γη και αρπάζει ένα μέρος της υπεραξίας, το οποίο διαφορετικά θα έμπαινε στην εξίσωση του γενικού ποσοστού κέρδους. Έτσι η πρόσοδος αποτελεί ένα μέρος της αξίας, ειδικότερα της υπεραξίας των εμπορευμάτων, που απλούστατα, αντί να περιέλθει στα χέρια της τάξης των κεφαλαιοκρατών, οι οποίοι την απόσπασαν από τους εργάτες, περιέρχεται στους γαιοκτήμονες οι οποίοι την αποσπούν από τους κεφαλαιοκράτες. Πρέπει εδώ να προυποτεθεί ότι το αγροτικό κεφάλαιο θέτει σε κίνηση περισσότερη εργασία, από την εργασία που θέτει σε κίνηση ένα ίσου μεγέθους μέρος του μη αγροτικού κεφαλαίου"⁷

2.1.2 Μονοπωλιακή γαιοπρόσοδος

Ο Μαρξ αναφέρει ότι μπορεί να διαμορφωθεί γαιοπρόσοδος όταν τα αγροτικά προϊόντα αποκτήσουν στην αγορά μονοπωλιακή τιμή που προσδιορίζεται αποκλειστικά από την επιθυμία και την αγοραστική δύναμη των πελατών, ανεξάρτητα από την γενική τιμή παραγωγής και την αξία των προϊόντων. Το κρασί αμπελιού εξαιρετικής ποιότητας αλλά περιορισμένης σχετικά ποσότητας για παράδειγμα, πληρώνεται σε τιμή μονοπωλίου. Για αυτό το υπερκέρδος που προέρχεται από τιμή μονοπωλίου μετατρέπεται σε γαιοπρόσοδο που πηγαίνει στον γαιοκτήμονα λόγω του τίτλου ιδιοκτησίας του σε αυτό το τμήμα της γης⁸.

Ορισμένα τμήματα γης έχουν μονοπωλιακή αξία επομένως (λόγω κεντρικής θέσης, η αισθητικής τοπίου, πολιτισμού κτλ), και αυτό επιτρέπει στους ιδιοκτήτες τους (δηλαδή στις ταξικές σχέσεις που τους ορίζουν) να απολαμβάνουν μονοπωλιακές γαιοπροσόδους. Αυτή η πλευρά συνήθως παραμερίζεται από κριτικές που εστιάζουν στις συχνές περιβαλλοντικές επιπτώσεις τέτοιων έργων, παρόλα αυτά χωρίς να υποτιμάται η περιβαλλοντική διάσταση πρέπει να εντοπίσουμε ως κινητήρια πλευρά την οικονομική. Στον καπιταλισμό η υλική και συμβολική υπόσταση των τοπίων μετατρέπεται σε εμπόρευμα από τη δυνατότητα που έχουν οι κοινωνικοί δρώντες να αποκτούν

⁵ Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι η σχέση ανάμεσα στο σταθερό κεφάλαιο (αξία των μέσων παραγωγής) και στο μεταβλητό κεφάλαιο (εργατικές αποδοχές). Χαμηλή οργανική σύνθεση συνεπάγεται μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους και αντίστροφα.

⁶ Ζαν Μπαμπύ (1974) Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής οικονομίας, τόμος Β εκδόσεις Στοχαστής, σελ.49

⁷ Μαρξ Κ. [1894], 1978, Το Κεφάλαιο τ.3., εκδόσεις σύγχρονη εποχή, σελ 948.

⁸ Μαρξ Καρλ [1894], 1978, Το Κεφάλαιο τ. 3, σελ.158.

μη δεδουλευμένα εισοδήματα από την ιδιοκτησία ή τον συμβολικό έλεγχο του εδάφους των τοπίων⁹. Η αντίφαση αυτής της διαδικασίας είναι ότι όσο περισσότερο προχωράει η “δημιουργική καταστροφή” του τοπίου, δηλαδή η “αξιοποίηση” του δια της εμπορευματοποίησης του, τόσο περισσότερο αλλοιώνονται τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των εμπορευμάτων και χάνουν την ανταλλακτική τους αξία.¹⁰

2.2 Προσέγγιση της αστικής γαιοπροσόδου

Το ζήτημα της γαιοπροσόδου συνέχισε να απασχολεί πολλούς ερευνητές από την εποχή μετά τον Μαρξ ως σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, στο τέλος της δεκαετίας του '60, η αμφισβήτηση στην θεωρία της γαιοπροσόδου αφορούσε στις θεωρητικές υποθέσεις της νεοκλασικής προσέγγισης. Η Μαρξιστική θεωρία διευρύνθηκε και εξελίχθηκε, ενώ οι νεοκλασικές έννοιες της γαιοπροσόδου τέθηκαν σε αμφισβήτηση. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην προσπάθεια ερμηνείας μέσω της μαρξιστικής θεωρίας της γαιοπροσόδου αστικών ζητημάτων. Ενδεικτικές είναι οι εργασίες των Harvey (1973) και (1982), Lipietz (1974), Toralov (1973) και (1979) κ.α.

Η μελέτη αυτή ήρθε να πατήσει σε ένα υπαρκτό κενό της μαρξικής θεωρίας που έχει μόνο συνοπτικές αναφορές για το πώς διαμορφώνεται η γαιοπρόσοδος στα αστικά γήπεδα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον όρο *tribute* (χαράτσι) που απαιτεί ένα τμήμα της κοινωνίας από το άλλο προκειμένου να έχει δικαίωμα να κατοικήσει στην γη¹¹.

Η Μαρία Μαντουβάλου υποστηρίζει ότι η γαιοπρόσοδος δημιουργείται κοινωνικά από την αγορά και δεν αφορά ένα τυχαίο καπιταλιστή ο οποίος θα μπορούσε αυθαίρετα να αποφασίσει από μόνος του τη δημιουργία γαιοπροσόδου για τμήμα γης της ιδιοκτησίας του. Αν δεν υπάρχει ή δεν μπορεί να δημιουργηθεί ζήτηση από την κοινωνία και την αγορά για την συγκεκριμένη γη, τότε δεν υφίσταται και γαιοπρόσοδος. Αξιοσημείωτες είναι οι παρατηρήσεις της συγγραφέως για τους όρους διαμόρφωσης της απόλυτης γαιοπροσόδου στον Ελληνικό αστικό χώρο. Σύμφωνα με αυτές, το μέγεθος της απόλυτης γαιοπροσόδου συναρτάται άμεσα με τις κοινωνικές διαστάσεις που αποκτά η ιδιοκτησία της γης, και ιδιαίτερα συνδέεται με το μικρό μέγεθος και τον κατακερματισμό της γαιοκτησίας, την ροπή που πάντα υπάρχει από πλατιά εισοδηματικά στρώματα να υποθηκεύονται οι οικονομίες σε ακίνητα, την οικιστική και πολεοδομική πολιτική που ευνοούν την αξιοποίηση της ιδιοκτησίας, το ειδικό βάρος που έχουν τα μικρά και μεσαία

⁹ Χατζημιχάλης Κ. (2014) Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης, εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα, σελ.29.

¹⁰ Harvey D., 2012, μτφρ. Χαλμούκου Κ., Εξεγερμένες Πόλεις, Από το δικαίωμα στην Πόλη στην Επανάσταση της Πόλης, Αθήνα, εκδόσεις ΚΨΜ

¹¹ Μάλιστα ο Lipietz (1974) προτείνει την αντικατάσταση του όρου αστική γαιοπρόσοδος από τον όρο χαράτσι, καθώς θεωρεί ότι από την μια παραπέμπει σε νεοκλασικές αναλύσεις και από την άλλη θεωρεί πως η αγροτική παραγωγή του 19^{ου} αιώνα που αναλύει ο Μαρξ δεν έχει καμία σχέση με τον σύγχρονο αστικό χώρο, και κρατάει μόνο την μεθοδολογία του Μαρξ. Lipietz, A. (1974) *Le tributfoncierurbain*, Maspero, Paris. Παρατίθεται στην διδακτορική διατριβή : Μπάρζα Όλγα (1999) Αστική Ανάπτυξη και κατασκευαστικός τομέας. Τόμος I

στρώματα στις διαδικασίες ανάπτυξης του χώρου και γενικότερα. Επομένως το ύψος της απόλυτης γαιοπροσόδου είναι συνάρτηση της σημασίας που έχουν οι παραπάνω παράγοντες¹².

Βασικό ερώτημα σε αυτή την συζήτηση είναι το κατά πόσο οι αναλύσεις που αναφέρονται στον αγροτικό τομέα μπορούν να έχουν ευθεία αντανάκλαση στα ζητήματα του αστικού χώρου. Οι περισσότερες προσπάθειες εφαρμογής της απόλυτης γαιοπροσόδου στον αστικό χώρο ερμηνεύουν την ύπαρξη αυτής της μορφής γαιοπροσόδου μέσω της χαμηλής οργανικής σύνθεσης του κατασκευαστικού τομέα. Σύγχυση έχει προκαλέσει ανάμεσα στους μελετητές ο βαθμός ισχύος της χαμηλής οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στον κατασκευαστικό τομέα (που όπως είδαμε αποτελεί προϋπόθεση παραγωγής του αναγκαίου πλεονάσματος για την πληρωμή της γαιοπροσόδου) και η συσχέτιση του με την ύπαρξη απόλυτης γαιοπροσόδου στον αστικό χώρο. Παρά τις θεωρητικές δυσκολίες που προκύπτουν, ορισμένοι συγγραφείς ισχυρίζονται ότι ο κατασκευαστικός τομέας παρουσιάζει χαμηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου και επομένως παρουσιάζεται συνθήκη απόσπασης απόλυτης προσόδου στον αστικό χώρο. Σύμφωνα με αυτό τον ισχυρισμό η χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου προκύπτει από την αργή ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών που οφείλεται στην απόσπαση απόλυτης προσόδου (Lipietz A.,1974)

Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι παρά τη σχετική τεχνολογική καθυστέρηση του κατασκευαστικού τομέα, η κατασκευή στηρίζεται όλο και περισσότερο στη χρήση υλικών και τελικών προϊόντων που παράγονται βιομηχανικά και όχι στο εργοτάξιο (όπως έτοιμο μπετόν, κουφώματα κλπ). Αυτό οδηγεί σε αύξηση της σχέσης σταθερού προς μεταβλητό κεφάλαιο, περιορίζοντας έτσι τα όρια λειτουργίας της βασικής συνθήκης παραγωγής της απόλυτης γαιοπροσόδου. Σε αντίθετη όμως κίνηση βρίσκεται η διαφορική γαιοπρόσδος, καθώς με την χρήση μεγαλύτερων ποσοτήτων σταθερού κεφαλαίου και τεχνολογίας ενισχύονται οι προϋποθέσεις για διαφορικά κέρδη και κατ' επέκταση για καταβολή διαφορικής γαιοπροσόδου¹³.

Από την άλλη ο Ball (1974) υποστηρίζει ότι η χρήση κατηγοριών όπως διαφορική, απόλυτημονοπωλιακή πρόσδοδος γίνεται ιδιαίτερα δυσχερής για τον αστικό χώρο και δεν είναι δυνατόν να έχουν άμεση ερμηνευτική ικανότητα, διότι δεν μπορούμε να τον εξομοιώσουμε πλήρως με τον αγροτικό χώρο όπου ισχύει μια ενιαία τιμή αγοράς και ποσοτικές διαφορές στην παραγωγικότητα της γης.

2.3 Χαρακτηριστικά παραδείγματα αστικής γαιοπροσόδου

Κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε τις προσπάθειες που έγιναν από ορισμένους σύγχρονους συγγραφείς με σκοπό την επινόηση εννοιών και ερμηνευτικών εργαλείων σχετικά με την γαιοπρόσοδο για την διερεύνηση της ανάπτυξης του αστικού χώρου. Πρόκειται για διατυπώσεις που βρίσκονται πιο κοντά στην πραγματικότητα και προέκυψαν από την προσπάθεια ερμηνείας

¹² Μαντουβάλου Μαρία (1996) Αστική γαιοπρόσοδος, τιμές γης και διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου II, ΕΚΚΕ, Τεύχη 89-90 σελ.72.

¹³ Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών (1993) Η κατοικία στην Ελλάδα. Κρίση των σχέσεων παραγωγής, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σελ 178. Παρατίθεται στην διδακτορική διατριβή : Μπάρζα Όλγα (1999) Αστική Ανάπτυξη και κατασκευαστικός τομέας. Τόμος Ι.

του κατασκευαστικού τομέα, οι οποίες θα βοηθήσουν στη δόμηση του δικού μας ερμηνευτικού πλαισίου.

Η έννοια «κενό γαιοπροσόδου» (rent gap), η οποία αναπτύχθηκε από τον Neil Smith και βασίστηκε στο έργο του D. Harvey για την άνιση ανάπτυξη και τα κυκλώματα συσσώρευσης του κεφαλαίου, προσέφερε τον πιο ακριβή, θεωρητικά τουλάχιστον, ορισμό του γιατί συμβαίνει το φαινόμενο του gentrification. Σημαντικό στοιχείο στην ανάλυση του Smith αποτελεί η παρατήρηση ότι το κτισμένο περιβάλλον παράγεται και εξυπηρετεί τις συγκεκριμένες συνθήκες παραγωγής που ισχύουν κάθε χρονική στιγμή. Η παραγωγή του κτισμένου χώρου συνεπάγεται σημαντική επένδυση κεφαλαίου σε μια σταθερή δομή, η οποία δεν είναι δυνατόν να μεταβάλλεται χρονικά ανάλογα με τις αλλαγές στις συνθήκες παραγωγής. Η μεταπολεμική αστική διάχυση που ενθάρρυνε την ανάπτυξη των προαστίων, μειώνει την αξία της γης στο κέντρο των πόλεων σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι μπορεί να ερμηνευθεί από την φυσική φθορά που υπόκεινται τα ακίνητα. Όταν ο παραπάνω κύκλος της απαξίωσης ολοκληρωθεί, η κεντρική αστική γη και οι χρήσεις που εδράζονται σε αυτή καθίστανται ώριμες για επένδυση κεφαλαίου μιας και τα περιθώρια κερδοφορίας που έχει μία τέτοια επένδυση είναι δελεαστικά. Τα φαινόμενα απαξίωσης που αναφέρθηκαν παραπάνω διαμορφώνουν, πάντα σύμφωνα, με τον Smith την πραγματική γαιοπρόσοδο (actual ground rent) τη δεδομένη χρονική στιγμή και υπό τις παρούσες χρήσεις γης. Η διαφορά της πραγματικής γαιοπροσόδου και της εν δυνάμει γαιοπροσόδου (potential ground rent), η οποία είναι η γαιοπρόσοδος η οποία μπορεί να αποκομισθεί κάτω από τη βέλτιστη και εντατικότερη χρήση της γης, αποτελεί το λεγόμενο rent gap¹⁴. Αξιοσημείωτη είναι και η εργασία του Clark (1987) που βασισμένη σε εμπειρικά δεδομένα, απαντά σε επικριτές αυτής της θεωρίας, προσδιορίζοντας ακριβώς το rentgap σε ορισμένα τετράγωνα του Μάλμοτης Σουηδίας.

Ο A.Scott από την άλλη, εισήγαγε την έννοια της γαιοπρόσόδου σπανιότητας, την οποία προσδιορίζει ως την γενική αύξηση στα επίπεδα των γαιοπροσόδων που οφείλεται στην φυσική έλλειψη γης. Ορισμένοι από τους τρόπους με τους οποίους οι γαιοκτήτες είναι πιθανόν να δημιουργούν γαιοπρόσοδο είναι οι ακόλουθοι: Πρώτον, εγκαταλείπουν την γη ενός συγκεκριμένου είδους με σκοπό να παρακμάσει/ερημωθεί και έτσι δημιουργείται σπανιότητα με αποτέλεσμα να επέλθει αύξηση στις γαιοπροσόδους. Δεύτερον, με τον περιορισμό της γης που είναι προορισμένη για μια συγκεκριμένη χρήση μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων επιτυγχάνοντας το ίδιο αποτέλεσμα¹⁵. Δεν λαμβάνει βέβαια υπόψη του ότι η σπανιότητα της γης δημιουργείται κάτω από κοινωνικές διαδικασίες.

¹⁴ Neil Smith (1996) *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. Routledge.

¹⁵ Scott, A.J. (1980) *The urban land nexus and the State*, Pion Limited, London

3 Συσσώρευση δια της υφαρπαγής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής

Βασική προϋπόθεση για την εμπορευματοποίηση της γης είναι η βίαιη υφαρπαγή της από τα κοινά. Η χρήση του όρου υφαρπαγή έναντι άλλων (όπως π.χ. καταπάτηση) χρησιμοποιείται από πολλούς μελετητές καθώς εικονογραφεί την επιτήδεια πράξη υπεξαίρεσης η οποία πραγματοποιείται με βία και δόλο, και εκφράζει καλύτερα τις διαδικασίες μαζικού ξεπουλήματος του δημόσιου πλούτου¹⁶. Στην σύγχρονη βιβλιογραφία η υφαρπαγή της γης είναι γνωστή σαν “landgrabbing” ενώ ο Harvey [2010,2012] χρησιμοποιεί τον όρο “landdispossession”.

Για την κατανόηση της σε κάθε φάση έχει σημασία το καθεστώς των κοινωνικών σχέσεων καθώς και ο συσχετισμός δύναμης των ταξικών και πολιτικών δυνάμεων που ορίζουν σε κάθε περίοδο τις σχέσεις της συγκεκριμένης κοινωνίας με την γη. Παρόλα αυτά κοινή συνισταμένη είναι η εσωτερική ανάγκη συνεχούς διεύρυνσης των ορίων κερδοφορίας του κεφαλαίου. Αυτή η ανάγκη δημιουργεί την δίψα για νέα εδάφη και νέες πλουτοπαραγωγικές πηγές, και μάλιστα σε ολοένα και μεγαλύτερες κλίμακες. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Χάνα Αρεντ, όπως στην περίπτωση της προσφοράς εργασίας, έτσι και τώρα ο καπιταλισμός απαιτεί επιπλέον περιουσιακά στοιχεία προκειμένου να αντιμετωπίσει και να ματαιώσει τις πιέσεις της υπερσυσσώρευσης. Αν δεν υπάρχουν έτοιμα αυτά τα περιουσιακά στοιχεία, όπως κενή γη ή νέες πηγές πρώτων υλών, τότε ο καπιταλισμός πρέπει με κάποιο τρόπο να τα παράγει¹⁷. Φυσικά αυτή η διαδικασία δεν εξελίσσεται αδιατάραχτα, εμποδίζεται είτε από ενδοιμπεριαλιστικούς ανταγωνισμούς είτε από αντιστάσεις των άμεσα πληττόμενων.

3.1 Προκαπιταλιστική περίοδος –πρωταρχική συσσώρευση

Η έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης χρησιμοποιείται από τον Μαρξ στον πρώτο τόμο του κεφαλαίου (1867) για να περιγράψει την βίαιη απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου από την γη ήδη από τον 15^ο αιώνα στην Αγγλία αλλά και αλλού, προκειμένου να μεταναστεύσουν στα ανερχόμενα βιομηχανικά αστικά κέντρα και να εργαστούν ως μισθωτοί εργάτες. Η έννοια είχε χρησιμοποιηθεί και προηγουμένως από τον Άνταμ Σμιθ¹⁸ για να περιγράψει την συσσώρευση των αποθεμάτων σαν προϋπόθεση για τον καταμερισμό της εργασίας. Ο Μαρξ βέβαια της δίνει μια ξεχωριστή διάσταση εντοπίζοντας σε αυτή την διαδικασία την βασική προϋπόθεση ανάπτυξης και εδραίωσης της κεφαλαιοκρατίας : “ [...] προϋπόθεση του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι μια κάποια συσσώρευση κεφαλαίου στα χέρια ατομικών εμπορευματοπαραγωγών. Για αυτό έπρεπε να προϋποθέσουμε την ύπαρξη μιας τέτοιας συσσώρευσης κατά το πέρασμα από τη χειροτεχνεία στην κεφαλαιοκρατική επιχείρηση. Μπορούμε να την ονομάσουμε πρωταρχική συσσώρευση, επειδή δεν είναι ιστορικό αποτέλεσμα, αλλά ιστορική βάση της ειδικά κεφαλαιοκρατικής παραγωγής”.¹⁹ Η ουσία αυτής της διαδικασίας είναι ο βίαιος χωρισμός των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής, έτσι

¹⁶ Χατζημιχάλης Κ. (2014) Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης, εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα, σελ 17.

¹⁷ Arendt H. (1968) “Imperialism”, Harcourt Brace Janovich, Νέα Υόρκη

¹⁸ Smith Adam [1776] 1976 An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations , New York: oxford university press, σελ.277.

¹⁹ Μαρξ Καρλ [1867] 2008 Το κεφάλαιο, τ. 1, σελ. 647, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

“δημιουργούνται” δύο ξεχωριστές ιστορικές κοινωνικές κατηγορίες: από την μια οι ξεριζωμένοι “νεοαπελευθερωμένοι” παραγωγοί που πλέον δεν έχουν τίποτε άλλο παρά να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη, και από την άλλη οι κάτοχοι μέσω παραγωγής που μπορούν κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις να τα μετατρέψουν σε κεφάλαιο. Αυτό που τονίζει ο Μαρξ είναι ότι το γιατί εντάσσεται κάποιος σε μια από αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες δεν είναι ούτε τυχαίο γεγονός, ούτε κάποια ειδυλλιακή εναλλαγή καθηκόντων, αλλά σχέση που επιβάλλεται δια της βίας²⁰.

Πώς, όμως, επιτεύχθηκε αυτή η πρωταρχική συσσώρευση; Η περίπτωση της Αγγλίας είναι κλασσικό παράδειγμα. Κατ' αρχάς στα μέσα του 15^{ου} αιώνα μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού της Αγγλίας είχε ιδιαίτερη σχέση με την γη. Πολύ δυναμική ήταν μια ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία, οι yeomen, ελεύθεροι αγρότες δηλαδή που διαχειρίζονταν οι ίδιοι τα freehold στρέμματα τους²¹. Από την άλλη ακόμα και οι μισθωτοί εργάτες της εποχής ήταν ταυτόχρονα και αγρότες καθώς εκτός από τον μισθό τους παραχωρούσαν σπίτια και χωράφια τουλάχιστον ενός στρέμματος. Τέλος υπήρχε και η κοινοτική γη που χρησιμοποιούνταν από όλους για την βοσκή των ζώων, για προμήθεια πρώτων υλών κ.α. Αυτή η εκτεταμένη λαϊκή μικροϊδιοκτησία αποτέλεσε την πρώτη ύλη για την προώθηση της πρωταρχικής συσσώρευσης στην Αγγλία. Με βάση διαδοχικές νομοθετικές μεταρρυθμίσεις οι αγρότες που στο μεταξύ είχαν απαλλαγεί από την εξάρτησή τους από τους φεουδάρχες, διώχονταν βίαια από τη γη τους, και η γη μετατρέποταν σε γιγάντιες προβατοβοσκές. Ο Τζον Χέιλς έγραφε στα μέσα του 16ου αιώνα :

«Μα την πίστη μου, αυτές οι περιφράξεις θα φέρουν το χαμό μας! Εξαιτίας τους, πληρώνουμε τη βαρύτερη από ποτέ φορολογία για τις αγροικίες μας και συνάμα δεν μπορούμε να βρούμε γη για να την καλλιεργήσουμε. Όλα τα έχουν πάρει για να βόσκουν τα πρόβατα και τα μεγάλα ζώα. Μέσα σε επτά χρόνια είδα τουλάχιστον δώδεκα άροτρα στις αποθήκες, κάπου έξι μίλια ολόγυρα από το μέρος που κατοικώ. Εκεί όπου σαράντα άνθρωποι μπορούσαν να βρουν τροφή και να ζήσουν, σήμερα ζει μόνο ένας άνθρωπος που βόσκει τα κοπάδια του. Τα πρόβατα μας έφεραν τη δυστυχία. Έδιωξαν από τη χώρα τη γεωργία που στο παρελθόν μας πρόσφερε κάθε λογής προϊόντα, και σήμερα αυτό που βλέπουμε είναι μόνον πρόβατα, πρόβατα και πάλι πρόβατα»²².

Η διαδικασία ήταν αρκετά περίπλοκη, αφού στην αρχή προέβλεπε πράξεις ατομικής ουσιαστικά βίας όπου εύποροι ευγενείς καταλήστευαν κυριολεκτικά την γη, και με σχετικά άτολμο τρόπο η νομοθεσία προσπαθούσε να περιορίσει την διαδικασία αυτή²³. Στη συνέχεια σιγά σιγά και ο νόμος μετατρέπεται σε μέσο για την καταλήστευση της λαϊκής γης. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η μορφή των Bills for Inclosures of commons (νόμοι για την περίφραξη της κοινοτικής γης) την εποχή της δυναστείας των Τυδώρ (1760-1830) όπου ουσιαστικά ήταν διατάγματα με τα οποία

²⁰ Η ιστορία αυτής της απαλλοτρίωσης είναι γραμμένη στα χρονικά της ανθρωπότητας με αίμα και φωτιά(ο.π. σελ 740)

²¹ Οι yeomen αποτέλεσαν την κύρια δύναμη του στρατού του Ο. Κρόμγουελ κατά την διάρκεια της αγγλικής αστικής επανάστασης (1642-1649). Μάλιστα τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά ήταν αυτά που έδωσαν συνοχή και αποφασιστικότητα στον στρατό του κοινοβουλίου. (βλ. Χάρμαν Κ. (2012) Λαϊκή Ιστορία του κόσμου, σελ 208.)

²² Αναφέρεται στο Beaud Michel, η ιστορία του καπιταλισμού, από το 1500 ως σήμερα, σελ. 39, εκδ. Μαλλιάρης-Παιδεία, Α΄ έκδοση, 1987.

²³ Βλ. τις εκτεταμένες υφαρπαγές στην Άνω Σκωτία όπως παρατίθενται στο Μαρξ Καρλ [1867] (2008) σελ. 753-755

οι γαιοκτήμονες δώριζαν στον εαυτό τους σαν ατομική ιδιοκτησία την λαϊκή γη. Όπως αναφέρει ο Hobsbawm πάνω από 6 εκατομμύρια εκτάρια κοινών αγρών υφαρπάχτηκαν με την βία και μετατράπηκαν σε εκτάσεις για τους ευγενείς²⁴.

Οι Άγγλοι χωρικοί δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν τον αγροτικό κοινοτικό τρόπο ζωής τους, να αφήσουν τη γη τους και να πάνε να δουλέψουν για μισθούς κάτω από το όριο της πείνας σε άθλια, επικίνδυνα εργοστάσια που έστηνε η καινούρια πλούσια τάξη των καπιταλιστών γαιοκτημόνων. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Άνταμ Σμιθ για τους μισθούς της εποχής στη Σκωτία, ένας εργάτης εργοστασίου θα έπρεπε να δουλέψει περισσότερο από τρεις μέρες για να αγοράσει ένα ζευγάρι από βιομηχανικά φτιαγμένα παπούτσια. Αντίθετα θα μπορούσαν να φτιάξει τα δικά του παραδοσιακά παπούτσια με το δικό του δέρμα σε λίγες ώρες, και θα μπορούσε να περάσει την υπόλοιπη μέρα του πίνοντας μπύρες. Αλλά για να δουλέψει ο καπιταλισμός, οι καπιταλιστές χρειάζονται μία δεξαμενή φτηνού πλεονασματικού εργατικού δυναμικού. Έχοντας να αντιμετωπίσουν χωρικούς, που δεν ήθελαν να παίξουν το ρόλο του σκλάβου, φιλόσοφοι, οικονομολόγοι, πολιτικοί, ηθικολόγοι, και εξέχουσες επιχειρηματικές φιγούρες άρχισαν να επιχειρηματολογούν υπέρ της κυβερνητικής δράσης.

Ο Πέρελμαν περιγράφει τις πολλές διαφορετικές πολιτικές, μέσα από τις οποίες οι χωρικοί εκδιώχθηκαν από τη γη τους -από τη θέσπιση των νόμων που απαγόρευαν στους χωρικούς να κυνηγούν, στην καταστροφή της παραγωγικότητας με τον περιορισμό των ανθρώπων ταπεινής καταγωγής σε μικρότερα μερίδια γης- αλλά το πιο ενδιαφέρον μέρος του βιβλίου είναι η αναφορά στους σύγχρονους του Άνταμ Σμιθ να παραπονιούνται που οι αγρότες είναι τόσο ανεξάρτητοι και ζουν άνετα, ώστε δεν μπορεί να τους εκμεταλλευτεί κανείς κανονικά, και προσπαθούν να βρουν τρόπους, για να τους εξαναγκάσουν να αποδεχτούν τη ζωή της μισθωτής σκλαβιάς. Ο Τζον Μπέλερς, ένας Κουάκερος «φιλόανθρωπος» και οικονομικός διανοητής είδε τους ανεξάρτητους χωρικούς σαν ένα εμπόδιο στο σχέδιο του να εξαναγκάσει τους φτωχούς ανθρώπους σε εργοστάσια-φυλακές, όπου θα ζούσαν, θα δούλευαν και θα παρήγαγαν ένα κέρδος της τάξης του 45% για τους αριστοκράτες ιδιοκτήτες: *“Τα Δάση μας και τα Κοινά μας Αγαθά είναι ένα εμπόδιο στη Βιομηχανία, και τρέφουν την Τεμπελιά και την Αυθάδεια”*²⁵.

Η αλαζονεία τους ήταν τέτοια ώστε δεν δίστασαν να υφαρπάξουν μεγάλες εύφορες εκτάσεις γης στην Σκωτία έτσι ώστε να τις μετατρέψουν σε περιοχές για κυνήγι για ευγενείς!²⁶ Κατά τη διάρκεια των χρόνων, δημιούργησαν μια σειρά από νόμους και μέτρα, σχεδιασμένους έτσι ώστε να πιεστούν οι αγρότες έξω από το παλιό προς το καινούριο, καταστρέφοντας τα παραδοσιακά τους μέσα αυτάρκειας. Όπως αναφέρει ο Μαρξ μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η γεωργία είχε εξαφανιστεί, δίνοντας την θέση της στους λεγόμενους tenants at will (μικρούς παχτωτές που νοίκιαζαν την γη) όπως επίσης χάθηκαν και τα τελευταία ίχνη της κοινοτικής ιδιοκτησίας²⁷.

Άλλοι μέθοδοι για τη συσσώρευση πλούτου με τη βία αποτέλεσαν: το σύστημα της αποικιακής καταλήστευσης των λαών, το αποικιακό εμπόριο, το δουλεμπόριο, οι εμπορικοί πόλεμοι, το

²⁴ Hobsbawm J. Eric (2008) *Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)*, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής τραπεζής

²⁵ Perelman M. (2000) *The invention of Capitalism. Classical Political Economy and the secret history of primitive accumulation*. Durham, NC: Duke University Press.

²⁶ Τα λεγόμενα deer forests, Μαρξ Καρλ [1867] (2008) σελ. 756.

²⁷ Μαρξ Καρλ [1867] (2008) σελ. 747.

σύστημα των κρατικών δανείων και φόρων, η προστατευτική δασμολογική πολιτική του κράτους κ.ά. Ιδιαίτερη σημασία έχει η χρησιμοποίηση του ρατσισμού και των προκαταλήψεων για την νομιμοποίηση αυτών των πρακτικών: Ρητορεία περί βάρβαρων, άγριων και κατώτερων λαών οι οποίοι είχαν αποτύχει να αναμείξουν σωστά την εργασία τους με την γη και κατ' επέκταση χρειάζονται να "εκπολιτιστούν" (ή να εκχριστιανιστούν σε άλλες περιπτώσεις-π.χ. Λατινική Αμερική) όπου ο εκπολιτισμός σήμαινε από φόρο υποτέλειας μέχρι τις πιο βάρβαρες και εκμεταλλευτικές μορφές του ιμπεριαλισμού. Μάλιστα πολύ μελετητές εκεί εντοπίζουν την ιδιαίτερη ανάπτυξη μαζικών ρατσιστικών συμπεριφορών²⁸. Είναι χαρακτηριστική μια αναφορά του Άνταμ Σμιθ: *«Υστερα από την αναφορά του Κολόμβου, το Συμβούλιο της Καστίλης αποφάσισε να κατακτήσει μια χώρα που οι κάτοικοί της δεν ήταν σε θέση να την υπερασπιστούν. Το πρόσημα της διάδοσης του χριστιανισμού καθάγιασε τον άδικο χαρακτήρα αυτής της απόφασης. Το πραγματικό κίνητρο δεν ήταν βέβαια ο εκχριστιανισμός των "αγρίων", αλλά η ελπίδα της αρπαγής όσο το δυνατόν περισσότερων θησαυρών [...] όλες οι επιχειρήσεις των Ισπανών που έγιναν στο Νέο Κόσμο μετά τον Κολόμβο είχαν το ίδιο κίνητρο: την ακόρεστη δίψα για χρυσάφι [...]*»²⁹.

Η βίαιη συσσώρευση πλούτου και δημιουργίας εργατικού δυναμικού, συνοδεύτηκε βέβαια και από τη βίαιη επαγγελματική εκπαίδευση την εργοστασιακή πειθαρχία, αλλά και την ατελείωτη εργασία χωρίς ωράρια και δικαιώματα³⁰. Συχνά οι ζητιάνοι κλείνονται σε άσυλα και υποχρεώνονται να μάθουν ένα επάγγελμα. Οι αργόσχολοι, οι ανύπαντρες γυναίκες ακόμη και καλόγεροι υποχρεώνονται να πιάσουν δουλειά στις βιοτέχνες. Από πολύ νωρίς όλα τα παιδιά έπρεπε να μάθουν μια τέχνη, και πολλές φορές να δουλεύουν στα εργοστάσια³¹. Στα εργαστήρια, οι εργάτες υποχρεώνονται να παρακολουθούν την λειτουργία πριν πιάσουν δουλειά, να σπαίνουν ή να ψέλνουν κατά τη διάρκεια της εργασίας και σε κάθε παράβαση των σχετικών κανονισμών, μαστιγώνονταν ή πλήρωναν πρόστιμα. Η εργάσιμη ημέρα κυμαινόταν από 12 ως 16 ώρες.

3.2 Πρωταρχική συσσώρευση: οντολογική ή παρελθοντική ιστορική κατηγορία;

Μεγάλος διάλογος και αντιπαράθεση αναπτύχθηκε γύρω από την έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης. Σύμφωνα με τις επικρατέστερες παραδοσιακές ερμηνείες η πρωταρχική συσσώρευση αντιστοιχεί σε μια σαφή χρονικά διάσταση (στο παρελθόν) η οποία αποτέλεσε την συνθήκη για το καπιταλιστικό μέλλον³².

Αυτή η λογική υπολανθάνει και στον Μαρξ : *Όπως χαρακτηριστικά λέει: "η πρωταρχική συσσώρευση είναι για την πολιτική οικονομία ότι το προπατορικό αμάρτημα για την Θεολογία. [...] αποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου και του αντίστοιχου τρόπου παραγωγής"*³³. Στην ίδια

²⁸ Βλ. Χάρμαν Κ. (2012) Λαϊκή Ιστορία του κόσμου, εκδόσεις τόπος.

²⁹ Αναφέρεται στο BeaudMichel, Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ, ΑΠΟ ΤΟ 1500 ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ, σελ. 16-17, εκδ. Μαλλιάρης-Παιδεία, Α΄ έκδοση, 1987.

³⁰ Η οργάνωση των εργατών στην εποχή, τιμωρούνταν σαν βαρύ έγκλημα.

³¹ Σύμφωνα με τον Πέρελμαν, «Ο Τζον Λοκ, συχνά θεωρούμενος σαν φιλόσοφος της ελευθερίας, υποστήριξε την έναρξη της εργασίας στην ώριμη ηλικία των τριών».

³² De Angelis M., Μαρξ και πρωταρχική συσσώρευση. Ο διαρκής χαρακτήρας των "περιφράξεων" του κεφαλαίου Βλ. <http://www.rebelnet.gr/articles/view/Marx-and-primitive-accumulation-The-continuous-cha>

³³ Μαρξ Καρλ [1867] (2008) σελ. 738

λογική εντάσσεται και ο Λένιν στην πρώιμη μελέτη του “Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία” (1899). Μάλιστα διέκρινε τόσο τον αναπόφευκτό όσο και τελικά προοδευτικό χαρακτήρα αυτής της διαδικασίας καθώς αν η μία πλευρά ήταν η εξαθλίωση και βίαιη προλεταριοποίηση των παραγωγών η άλλη ήταν η δυνατότητα μετάβασης σε μεγαλύτερης κλίμακας παραγωγή αναγκαία προϋπόθεση για το πέρασμα από τον εμπορικό στον βιομηχανικό καπιταλισμό³⁴.

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ κάνοντας κριτική στον Μάρξ υποστηρίζει ότι οι διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης δεν ολοκληρώθηκαν με τις περιφράξεις του 17-19ου αιώνα στην Ευρώπη, αλλά επεκτάθηκαν στις αποικίες. Υποστηρίζει ότι το πρόβλημα είναι η υποκατάσταση, η γενική έλλειψη δηλαδή, επαρκούς αποτελεσματικής ζήτησης η οποία να απορροφά την αύξηση των εκροών που γεννά ο καπιταλισμός. Έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο καπιταλισμός προϋποθέτει το εμπόριο με μη καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς σαν μοναδικό στήριγμα για την σταθερότητα του. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η ίδια, για να ξεπεράσει την κρίση του το κεφάλαιο «πρέπει να έχει διαρκώς κάτι “έξω από τον εαυτό του”, εννοώντας περιοχές και κλάδους της οικονομίας στους οποίους το κεφάλαιο μπορεί να επιβάλλει δια της βίας διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης³⁵.

Η σημερινή εκτατική εδαφική (και όχι μόνο) ανάπτυξη του καπιταλισμού, αλλά και η αξιοσημείωτη αντοχή του παρά τις αλλεπάλληλες κρίσεις, δείχνουν τα αδιέξοδα μιας μονοδιάστατη τελεολογίας που απορρέει από αυτή την θεώρηση που μπορεί να συνοψιστεί στο εξής: *από την στιγμή που ολοκληρωσ ο κόσμος θα γίνει καπιταλιστικός, η καπιταλιστική συσσώρευση θα φτάσει στο τέλος της.* Παρ’ όλα αυτά πολλοί διανοητές στέκονται στην σημασία του “έξω από τον εαυτό του” για να εξηγήσουν τις σημερινές τάσεις της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Ο Lefebvre για παράδειγμα θεωρεί το “ απ’ έξω” ως κατάκτηση νέων χώρων ή ως παραγωγή νέων χώρων μέσω της άνισης ανάπτυξης.³⁶ Ο Harvey (2006) από την άλλη, προτείνει την μεθοδολογία “εσωτερικής-εξωτερικής δύναμης” για να εξηγήσει την σχέση μεταξύ της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου από την μια και τις βίαιες διαδικασίες αφαίρεσης πόρων από την άλλη, σαν παράγοντας διαμόρφωσης της ιστορικής γεωγραφίας του καπιταλισμού. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος για τον οποίο επιστρέφει στην ανάλυση της Luxemburg με σκοπό να ανασκευάσει τα επιχειρήματά της. Καθώς ο καπιταλισμός έρχεται αντιμέτωπος με μειωμένη ενεργό ζήτηση (και άρα χαρακτηρίζεται, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, από πλεονάζουσα παραγωγική δυναμικότητα), είναι σε θέση να εξασφαλίσει ικανοποιητικούς ρυθμούς συσσώρευσης όχι μόνο όταν ανακαλύπτει αγοραστική δύναμη στις «μη καπιταλιστικές περιοχές» (όπως λανθασμένα υποστήριξε η Luxemburg) αλλά κυρίως όταν αφαιρεί ή υφαρπάζει αγοραστική δύναμη από αυτές.

³⁴ Σε αυτή την πλευρά στηρίζεται και η περιβόητη σοσιαλιστική πρωταρχική συσσώρευση του Y. Preobrazhensky στα πλαίσια της Νέας Οικονομικής Πολιτικής στην νεαρή Σοβιετική Ένωση (1926).

³⁵ Rosa Luxemburg, [1913] (1968) *The Accumulation of Capital*, μτφρ. W.Stark, Monthly Review Press.

³⁶ Lefebvre, H [1974] (1991) *the production of space*. Oxford: Blackwell

Έτσι ενώ υπάρχει μια γενική αποδοχή του ιστορικού ρόλου της πρωταρχικής συσσώρευσης³⁷ εναλλακτικά προτείνεται η ερμηνεία της σαν ένα διαρκές φαινόμενο εντός του καπιταλισμού, ειδικά συνδεδεμένο στην σύγχρονη εποχή με την υποταγή του Νότου στον Βορρά³⁸. Ουσιαστικά αυτή η θεώρηση επιχειρεί να αποδώσει την ουσία της ανάλυσης του Μαρξ στο σήμερα, καθώς και ο ίδιος ο Μαρξ θεωρούσε ότι η ανάλυση του στο κεφάλαιο 24 του πρώτου τόμου του κεφαλαίου δεν φιλοδοξούσε να περιορίσει όλη την συζήτηση για την πρωταρχική συσσώρευση στην τότε Αγγλία, αλλά να παρακολουθήσει την διαδρομή με την οποία στην Δυτική Ευρώπη η καπιταλιστική οικονομία προέκυψε από την μήτρα της φεουδαρχικής οικονομίας³⁹. Επιπλέον για τον ίδιο τον Μαρξ η ουσία δεν ήταν η χρονική προτεραιότητα της πρωταρχικής συσσώρευσης αλλά η ουσία της σαν βάση για την συσσώρευση του κεφαλαίου. Επομένως μπορούμε και στο σήμερα να την χρησιμοποιήσουμε σαν ερμηνευτικό εργαλείο για την επιστροφή του κεφαλαίου στην γη. Ο Harvey ονομάζει αυτή την διαδικασία συσσώρευση δια της υφαρπαγής (accumulation by dispossession) για να αποφύγει την αντίφαση του να αναφέρεται με τον όρο “πρωταρχική” σε μια διαδικασία που συνεχίζεται⁴⁰.

3.3 Η υφαρπαγή της γης στην σημερινή εποχή

Η συνέχεια αυτής της διαδικασίας είναι ιδιαίτερα εμφανής στην ιστορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Δεσπόζουσα είναι η υφαρπαγή της γης την περίοδο των απαρχών του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ένα απόσπασμα του Hobsbawm (2003): “[...] οι καπιταλιστές με τεράστια αποθέματα συσσωρευμένου κεφαλαίου “να ανοίγουν τρύπες στις τσέπες τους”, αναζητούσαν νέους χώρους για επενδύσεις. [...] Η κατάσταση ήταν πολύ σοβαρή και στο συνέδριο του Βερολίνου αποφασίστηκαν νέοι κανόνες για το εμπόριο και τις επενδύσεις στην Αφρική, τη μόνη διαθέσιμη ήπειρο προς εκμετάλλευση από όλους εκείνη την περίοδο. Το μόνο που έλειπε ήταν ο τρόπος να υφαρπάξουν και να μοιράσουν τις τεράστιες εκτάσεις γης”. Η Χάνα Άρεντ μελετώντας την ιστορία της ανάπτυξης του βρετανικού ιμπεριαλισμού αναφέρει ότι η αστική τάξη της Αγγλίας, κατά τη Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1870, αναγκάζεται να επαναλάβει το “προπατορικό” της αμάρτημα της ανοιχτής ληστείας, προκειμένου να μην σβήσει ο κινητήρας της καπιταλιστικής συσσώρευσης⁴¹. Χαρακτηριστική είναι η δραματική περιγραφή στα σταφύλια της οργής του Στάινμπεκ της μαζικής μετανάστευσης των κατοίκων της Οκλαχόμα (okies) στην Καλιφόρνια κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου, ένας πρόδρομος μιας μακράς διαδικασίας βαθμιαίου εκτοπισμού των οικογενειακών αγροκτημάτων στις Ηνωμένες Πολιτείες από τις μεγάλες αγροβιομηχανίες.

Η συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους έγινε όλο και πιο προέχουσα μετά το 1973, εν μέρει ως αντιστάθμισμα στα χρόνια προβλήματα της υπερσυσσώρευσης που είχαν προκύψει στα πλαίσια τα διευρυμένης αναπαραγωγής κάτι που κατεύθυνε τις κρατικές πολιτικές

³⁷ Βλέπε τον διάλογο π.χ. μεταξύ Dobb και Sweezy στο Hilton (1978) *The transition from feudalism to capitalism*, London

³⁸ De Angelis M., Μαρξ και πρωταρχική συσσώρευση. Ο διαρκής χαρακτήρας των “περιφράξεων” του κεφαλαίου Βλ. <http://www.rebelnet.gr/articles/view/Marx-and-primitive-accumulation-The-continuous-cha>

³⁹ Αναφέρεται στο γράμμα του Μαρξ στην Otechestvenniye Zapitskitonτον Νοέμβριο του 1877.

⁴⁰ Ντέιβιντ Χάρβου (2006), ο νέος ιμπεριαλισμός, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα

⁴¹ Arendt H. (1968) “Imperialism”, Harcourt Brace Janovich, Νέα Υόρκη, σελ 15,28

σε ένα νέο γύρο “περίφραξης των κοινοτικών γαιών”⁴². Κατά βάση σχετίζεται με την προσπάθεια αντιρρόπησης της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους, και έχει ως βασικά της στοιχεία τις ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων επιχειρήσεων, τον σφετερισμό κάθε είδους δημοσίων αγαθών (υγεία, παιδεία, μεταφορές, τηλεπικοινωνίες, νερό κτλ) και την μετατροπή τους σε εμπορεύματα.

Βασικό όχημα σε αυτή την κατεύθυνση, ήταν η υπερδιόγκωση του χρηματοπιστωτικού τομέα και ο ρόλος του υπό την ηγεμονία των Η.Π.Α. στην πρόκληση άγριων κυμάτων υποτίμησης και συσσώρευσης μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους σε ορισμένους τομείς ή ακόμα και σε ολόκληρες εδαφικές οντότητες. Η ασυδοσία του χρηματιστικού κεφαλαίου απαλλοτριώνει αποταμιεύσεις μικροκαταθετών και μικρομετόχων με μεθόδους που φτάνουν μέχρι και την ανοιχτή ληστεία (χαρακτηριστική η περίπτωση της κρίσης ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων στην Αμερική). Η υπερδιόγκωση επίσης του παγκόσμιου χρέους, οδηγεί τις χώρες της περιφέρειας να παραδοθούν στο ΔΝΤ, και να ανοίξουν τις πύλες τους για την πειρατική λεηλασία των πλουτοπαραγωγικών τους πηγών. Το παγκόσμιο χρέος, αυτός ο γιγαντιαίος μηχανισμός αναδιανομής του πλούτου, παίζει τον ρόλο που έπαιζαν οι κανονιοφόροι της Βρετανίας στους πολέμους του οπίου για το άνοιγμα των αγορών της Κίνας⁴³.

Παράλληλα, το άνοιγμα νέων εδαφών στην καπιταλιστική ανάπτυξη και σε καπιταλιστικές μορφές αγοράς έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, πέραν όλων των άλλων είχε σαν άμεσο ιδιότυπο αποτέλεσμα την μαζική απελευθέρωση μη διαθέσιμων μέχρι τώρα περιουσιακών στοιχείων, μέχρι πρότινος κρατικής ιδιοκτησίας με τους προηγούμενους τίτλους ιδιοκτησίας να χάνονται στο παρελθόν. Η πώληση αυτών των εκτάσεων (αστική και αγροτική γη αλλά και επιχειρήσεις κάθε είδους) έγινε γρήγορα και σε μεγάλα αγροτεμάχια, σε μεγάλους επενδυτές. Ειδικά το κομμάτι των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας που είχαν σταθερές εισπράξεις από τους πολίτες-καταναλωτές αποτέλεσε ένα πολύ δελεαστικό φιλέτο. Σε πολύ γρήγορο διάστημα και με βίαιο τρόπο μια σειρά φερέλπιδων επιχειρηματιών εκμεταλλεύτηκαν τις διασυνδέσεις τους με το προηγούμενο καθεστώς και πήραν στην κατοχή τους αυτά τα αγαθά. Ο μέχρι πρότινος «μονοπωλιακός» τους χαρακτήρας σαν δημόσιες υπηρεσίες έκαναν πολύ γρήγορα τους αγοραστές τους πολυεκατομμυριούχους ολιγάρχες με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Αμπράμοβιτς και τον Γκουζίνσκι στην Ρωσία ή την υπερσυγκέντρωση εκτάσεων γης στα χέρια ντόπιων ολιγαρχών στην Ουκρανία⁴⁴. Υπό αυτή την έννοια εξηγείται και η πολύ μεγάλη διαφορά στα εισοδήματα σε αυτές τις χώρες. Εξίσου μεγάλης εμβέλειας ήταν τα διαδοχικά κύματα πρωταρχικής συσσώρευσης στην Κίνα κατά την διάρκεια της στροφής προς τον διευθυνόμενο από το κράτος καπιταλισμό. Το αποτέλεσμα μετά από οξύτατη κοινωνική αναταραχή, ήταν οι εναπομείνασες κινέζικες επιχειρήσεις να γίνουν αρκετά ανταγωνιστικές στην διεθνή αγορά με τίμημα βέβαια την καταστροφή μέχρι πρότινος βιώσιμων απασχολήσεων αλλά και την ερήμωση ολόκληρων περιοχών.⁴⁵ Φυσικά αυτό το μοντέλο ακολουθήθηκε και αλλού όπως και στην δικιά μας περίπτωση της ΔΕΗ, χαρακτηριστικό παράδειγμα υφαρπαγής δημόσιου πλούτου.

⁴² Ντέιβιτ Χάρβεν (2006), ο νέος ιμπεριαλισμός, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, σελ.160.

⁴³ Πέτρος Πακωνσταντίνου, (2008) “ Το χρυσό παραπέτασμα, η γέννηση του ολοκληρωτικού καπιταλισμού”, εκδόσεις Λιβάνης, σελ. 139.

⁴⁴ Δέκα μόλις ντόπιοι ιδιοκτήτες ελέγχουν 2,8 εκ. εκτάρια γης (Εφημερίδα των Συντακτών, 16/05/2013) παρατίθεται στο Χατζημιχάλης Κ. (2014)

⁴⁵ HarveyD.(2006)

Σε χωρικό-πολεοδομικό επίπεδο ως παραδείγματα υφαρπαγής μπορούν να αναγνωριστούν οι αναπλάσεις και ο εξευγενισμός-gentrification των κέντρων των πόλεων, οι πολιτικές ενοικίων και οι πολιτικές αποστέρησης-εκτόπισης. Ιδιόμορφη περίπτωση είναι η εξωφρενική τακτική του κράτους του Ισραήλ για να υφαρπάξει την παλαιστινιακή γη στη Δυτική Όχθη και να χτίσει παράνομα οικισμούς αποίκων. Η τακτική της κυβέρνησης είναι, μετά από αυστηρό κρατικό-στρατιωτικό χωροταξικό προγραμματισμό, να ορίζει κάποια περιοχή της Δυτικής Όχθης ως “κρατική άδεια γη” χωρίς να το γνωρίζουν οι παλαιστίνιοι. Στην συνέχεια με την βοήθεια στρατιωτικών δυνάμεων τοποθετεί προκατασκευασμένες κατοικίες. Η διαδικασία αυτή άρχισε το 1979 και παρά τις διεθνείς καταγγελίες, τις αποφάσεις του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης και τα ψηφίσματα του ΟΗΕ, συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Κάτοικοι των οικισμών αυτών είναι φανατικοί εβραίοι μετανάστες με γενναίες επιδοτήσεις από την κυβέρνηση.⁴⁶

Ο Χατζημιχάλης (2014) εντοπίζει 5 σύγχρονες παγκόσμιες τάσεις που σκιαγραφούν το περίγραμμα της υφαρπαγής της γης σήμερα:

- 1) Τη στροφή σε μεγάλες εκτάσεις για παραγωγή τροφής σαν κομμάτι της εκτιμώμενης παγκόσμιας διατροφικής ανασφάλειας, που έχει προκαλέσει εκτεταμένες επενδύσεις σε μεγάλες εκτάσεις για μελλοντική παραγωγή τροφής.
- 2) Την αναζήτηση εδαφών με σπάνια αλλά και κοινά ορυκτά (εξού και η ελληνική περίπτωση της Χαλκιδικής). Στα πλαίσια της παγκόσμιας ενεργειακής ανασφάλειας εντάσσονται και οι καλλιέργειες βιοκαύσιμων, διαδικασίες γνωστές και ως «πράσινη υφαρπαγή» (green grabbing), αλλά και η αναζήτηση εκτάσεων για εγκατάσταση πηγών ανανεώσιμης ενέργειας (ανεμογεννήτριες, ηλιακοί συλλέκτες κτλ)
- 3) Την αναζήτηση εκτάσεων για ειδικού τύπου megaprojects, υποδομές, realstate (στην Ελλάδα μπορούμε να ξεχωρίσουμε την περίπτωση της Cosco στο λιμάνι του Πειραιά, αλλά και την “ανάπλαση” του Ελληνικού)
- 4) Ο ρόλος των νέων χρηματοπιστωτικών προϊόντων σαν προϋπόθεση για τα παραπάνω. Χρηματοοικονομικά εργαλεία δηλαδή που μπορούν να περιορίζουν το ρίσκο των επενδύσεων.
- 5) Παγκόσμιες ρυθμίσεις και κανόνες προς αυτή την κατεύθυνση. Σε αυτή την κατηγορία στην Ελλάδα μπορούμε να εντάξουμε όλο το μνημονιακό νομοθετικό οπλοστάσιο (π.χ. ν.4269/14) αλλά και την ΚΑΠ της Ε.Ε. που συνέβαλε στην συγκεντροποίηση της αγροτικής παραγωγής και στην ριζική μείωση του αγροτικού πληθυσμού στην Ελλάδα από την δεκαετία του 80 και έπειτα

⁴⁶ Β΄ Tselem (2002) παρατίθεται στον Χατζημιχάλη (2014).

4 Συμπερασματικά

Η σημερινή επιστροφή του κεφαλαίου προς την γη δεν εκφράζει μόνο συγκυριακούς παράγοντες αλλά στρατηγικά χαρακτηριστικά του συστήματος. Η συσσώρευση δια της υφαρπαγής έρχεται να συμπληρώσει την “φυσιολογική” καπιταλιστική ανάπτυξη που στηρίζεται στην παραγωγικότητα της εργασίας. Επί της ουσίας μιλάμε για την διαδικασία της βίαιης διάνοιξης νέων πεδίων καπιταλιστικής κερδοφορίας, δια του σφετερισμού δημοσίων αγαθών, με τις ιδιωτικοποιήσεις-εμπορευματοποιήσεις, ή ακόμα και με τις εκτεταμένες καταστροφές που επιφέρουν οι πολεμικές συγκρούσεις. Η πολιτική βία, η απάτη και η ανοιχτή ληστεία δεν αποτελούν στοιχεία μόνο του “προπατορικού αμαρτήματος” του καπιταλισμού, αλλά θεμελιακά του στοιχεία του, και κατ’ επέκταση και της σημερινής παγκόσμιας νεοφιλελεύθερης αναδιάρθρωσης.

Οι πόλεις και η ύπαιθρος –ως γη ακίνητα και υποδομές- πάντα αποτελούσαν βασικούς υποδοχείς επενδύσεων πλεονάζοντος κεφαλαίου και μέσω της αστικοποίησης συγκροτούν βασικό πυλώνα στις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου. Τα αποτελέσματα είναι κοινά για την πληττόμενη κοινωνική πλειοψηφία πάρα τα διαφορετικά παραδείγματα στην ιστορία: βίαιη αποστέρηση πόρων και αποκλεισμός από πρόσβαση και χρήση της δημόσιας γης καθώς και των υλικών και φαντασιακών στοιχείων που συνδέονται με αυτή, όπως είναι τα νερά, τα δάση, η βιοποικιλότητα, ο συμβολισμός ενός τόπου, η απόλαυση ενός τοπίου κ.α.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Μαντουβάλου, Μ., (1995), "Αστική γαιοπρόσδοος, τιμές γης και διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου Ι. Σημειώσεις στη θεωρία μέσα από την ελληνική εμπειρία", Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 88, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μαντουβάλου Μ., (1996), "Αστική γαιοπρόσδοος, τιμές γης και διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου ΙΙ, Προβληματική για την ανάπτυξη του χώρου στην Ελλάδα", Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχη 89-90, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μαρξ Καρλ [1867] 2008 "Το Κεφάλαιο", τ. 1, εκδόσεις σύγχρονη εποχή.
- Μαρξ Καρλ [1894], 1978, "Το Κεφάλαιο", τ. 3, εκδόσεις σύγχρονη εποχή.
- Michel B., (1987) "Η ιστορία του καπιταλισμού από το 1500 ως σήμερα", εκδ. Μαλλιάρης-Παιδεία, Α' έκδοση.
- Μπαμπύ Ζαν, (1974), "Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής οικονομίας", τόμος Β, εκδόσεις Στοχαστής.
- Μπάρζα Όλγα (1999) "Αστική Ανάπτυξη και κατασκευαστικός τομέας. Τόμος Ι'", Διδακτορική διατριβή.
- Harvey D., (2012), "Εξεγερμένες Πόλεις, Από το δικαίωμα στην Πόλη στην Επανάσταση της Πόλης", Αθήνα, εκδόσεις ΚΨΜ.
- Harvey D. , (2006), "Ο νέος Ιμπεριαλισμός", Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Hobsbawm J. Eric (2008) "Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)", Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής τραπέζης.
- Χάρμαν Κ. (2012) "Λαϊκή Ιστορία του κόσμου", Εκδόσεις τόπος.
- Χατζημιχάλης Κ. (2014) "Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης", εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Arendt H. (1968) "Imperialism", Harcourt Brace Janovich, Νέα Υόρκη
- Ingerson A.E., 1997. Urban Land as Common Property *Land Lines* vol.9, n2.
- Lefebvre, H [1974] (1991) the production of space. Oxford: Blackwell
- Luxemburg R., [1913] (1968) The Accumulation of Capital, μτφρ. W.Stark, Monthly Review Press.
- Perelman M. (2000) The invention of Capitalism. Classical Political Economy and the secret history of primitive accumulation. Durham, NC: Duke University Press.
- Scott, A.J. (1980) *The urban land nexus and the State*, Pion Limited, London
- Smith A. [1776] 1976 An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations , New York: oxford university press.
- Smith N (1996) The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City. Routledge.

Ιντερνετ

De Angelis M., Μαρξ και πρωταρχική συσσώρευση. Ο διαρκής χαρακτήρας των "περιφράξεων" του κεφαλαίου.

<http://www.rebelnet.gr/articles/view/Marx-and-primitive-accumulation-The-continuous-cha>

Χατζημιχάλης Κ. Γιατί η τρόικα ενδιαφέρεται για την γη και τα ακίνητα

<https://enthemata.wordpress.com/2013/09/29/kostisx/>